

УДК 821.161.2-3.09:2

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-19>

РЕЛІГІЯ В ІДЕНТИЧНИСНИХ КРИЗАХ ПЕРСОНАЖІВ ПРОЗИ О. ЗАБУЖКО

RELIGION IN IDENTITY CRISES OF NOVELS CHARACTERS O. ZABUZHKO

Кравченко А.О.,

orcid.org/0000-0002-3883-505X

*аспірантка кафедри української літератури, компаративістики і гринченкознавства
Київського університету імені Бориса Грінченка*

Релігія є явищем, яке нині перебуває на етапі переосмислення внаслідок культурних постмодерних процесів і надзвичайних викликів життя під час воєнного стану. Література та змодельовані у художньому тексті ідентичнісні кризи дозволяють простежити потенційну роль і можливості релігії у подоланні таких криз. У низці прозових текстів Оксани Забужко релігія відіграє різну роль у моделюванні подолання ідентичнісних криз.

У «Музей покинутих секретів» авторка моделює екзистенційну кризу, пов'язану з викликами воєнного часу Другої світової війни та позитивну роль релігії у подоланні цих криз («Звір», «Ярослав» та ін.). Присутня модель і негативної ролі релігії («Рахеля»). У «Книзі Буття, глава четверта» релігія так само відіграє позитивну роль, допомагаючи персонажу Авелю визначитися, з яким простором він буде себе ідентифікувати. У творах «Польові дослідження з українського сексу» й «Інопланетянка» релігія постає у контексті кризи ідентичності у творчості та здатності бути авторками: релігія тут виконує роль спроби окреслити межі, за які обидві нараторки не здатні переступити, оскільки далі прерогатива Бога як найбільшого автора. Релігія також відіграє роль маркера, як у кризових епізодах сюжету персонажі визначаються з найважливішими цінностями, у тестах «Польові дослідження з українського сексу» (нараторка) та «Музей покинутих секретів» (Андріян). У «Казці про калинову сопілку» релігія, з одного боку є культурним тлом для основного конфлікту твору між добром і злом, а з іншого – основною причиною вбивства та відторгнення суспільства: Ганнуся вбиває Оленку, щоб помститися Богові за свою необраність.

Отже, релігія має різні ролі та потенціал для подолання ідентичнісних криз: конструктивну, як маркер виявлення ціннісних аспектів персонажа, як культурне тло, а також як деструктивний елемент, який слід відкинути.

Ключові слова: О. Забужко, сучасна українська література, ідентичнісна криза, релігія.

Religion is a phenomenon that is currently being reinterpreted because of cultural postmodern processes and the extraordinary challenges of life during martial law. Literature and model of the identity crises in the artistic text allow us to trace the potential role and possibilities of religion in overcoming such crises. In several novels by Oksana Zabuzhko, religion plays a different role in modeling the overcoming of identity crises.

In *The Museum of Abandoned Secrets*, the author models the existential crisis associated with the challenges of World War II and the positive role of religion in overcoming these crises (“Zvir”, “Yaroslav”, etc.). There is also a model of the negative role of religion (“Rachel”). In *Book of Genesis Chapter Four*, religion also plays a positive role in helping the character Abel determine the space with which he will identify. In the works *Fieldwork In Ukrainian Sex* and *Alien Woman*, religion appears in the context of the crisis of identity in creativity and the ability to be authors: religion here performs the role of an attempt to delineate the boundaries beyond which both writers are unable to cross, since then God is the prerogative as the greatest author. Religion also plays the role of a marker in the crisis episodes when the characters are identified with the most important values in the tests *Fieldwork In Ukrainian Sex* (narrator) and *The Museum of Abandoned Secrets* (Andriyan). In *The Tale of the Viburnum Pipe*, religion, on the one hand, is the cultural background for the main conflict of the work between good and evil, and on the other, it is the main cause of murder and rejection by society: Hannusya kills Olena to take revenge on God for not being chosen.

Therefore, religion has different roles and potential for overcoming identity crises: a constructive impact, a marker for identifying valuable aspects of the character, a cultural background, and a destructive element to be rejected.

Key word: O. Zabuzhko, modern Ukrainian literature, identity crisis, religion.

Постановка проблеми. Вибудовуючи художній світ свого твору, автор моделює персонажів як своєрідні конструкти – носії певного світогляду, а відповідно й ідентичності. І хоча така ідентичність є сконструйованим явищем, проте, стаючи «текстом культури» (С. Грінблатт), вона, як і весь художній простір літературного твору, відображає актуальні культуротворчі тенденції й активно впливає на їхнє формування. Однією з таких тенденцій є явище релігії. Моделі подолання ідентичнісних криз, з одного боку, дають змогу побачити можливі рішення з огляду на установки автора, а з іншого – мати позалітературний вплив на читачів і впливати на формування певних процесів, що перебувають у кризовому стані перебудови [7, с. 98]. До таких процесів належить і релігія, яка переживає низку переосмислень через загальні культурні постмодерні процеси та надзвичайні умови повномасштабного вторгнення та війни.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання зв'язку релігії та літератури, їхніх взаємин не є новим у науковому дискурсі, хоча варто визнати, що в українському просторі цій темі приділяють порівняно мало уваги. Український дискурс має більше справу з інтерпретацією Біблії, її концептів і мотивів у текстах (І. Бетко, Л. Скорина, Т. Трофименко, Т. Шиловець, С. Підопригора, О. Шаф), інтерпретацією деяких біблійних жанрів (І. Даниленко).

Мета дослідження. Простежити роль релігії у різних ідентичнісних кризах персонажів на основі великої прози О. Забужко («Польові дослідження з українського сексу», «Музей покинутих секретів», «Казка про калинову сопілку», «Книга Буття, глава четверта», «Інопланетянка»).

Виклад основного матеріалу. О. Забужко у низці текстів моделює різного типу ідентичнісні кризи своїх персонажів, й один із елементів, до якого вона звертається, щоб провести персонажа до становлення ідентичності, є релігія. У творах О. Забужко використовує християнську релігію, представлену або сакральними сутностями (Бог, Христос), або ціннісно-моральною системою, побудованою на християнській релігії (заповіді «не вбий» тощо), або інтертекстуальними елементами (цитати з Біблії, молитви тощо), або ж церковно-ритуальними реаліями (священники, храми тощо).

У «Музеї покинутих секретів» є персонаж *Андріян-«Звір»*, повстанець УПА часів Другої світової війни (тут і далі псевдо воїнів УПА подаватиметься в лапках). На момент сюжетних подій тексту «Звір» постає як персонаж зі сформованою ідентичністю, із чіткою національною (боротьба за Україну) та релігійною належністю (християнство).

Але протягом розгортання сюжету одна з основних криз, у якій час від часу опиняється персонаж, викликається екзистенційною дилемою готовності померти й самої смерті. Уперше «Звір» стикається з нею під час свого поранення, коли міг загинути. Описуючи стан і марення персонажа під час операції та гарячки, авторка використовує яскраво релігійні компоненти: присутність священника для сповіді [3, с. 179–181], образ розп'яття Христа як віддзеркалення власних страждань персонажа під час операції [3, с. 183–184]. Тобто реакція на можливість смерті – її прийняття, але прийняття завдяки релігійному мисленню.

Вдруге зі смертю «Звір» стикається під час смерті від зараження крові одного з повстанців на ім'я «Явір». І тут так само подолати важкість усієї ситуації допомагають саме елементи релігії.

По-перше, це молитва самого персонажа, яка стосується його внутрішнього переживання події. «Звір», спостерігаючи за агонією «Явора», благає в Бога, щоб «чаша» такої смерті оминула його – волів померти у бою, під вогнем і кулями, та цитує біблійний вірш «Не дивуйтесь огневі, що вам посилається на випробування...» (1 Пет. 4:12).

По-друге, подія смерті супроводжується присутністю отця «Ярослава», котрий сповідує пораненого перед смертю. Тобто релігія у постаті священника присутня в цій події та відіграє свою роль у тому, щоб допомогти з миром піти із життя тому, хто страждає, полегшити драматичну ситуацію, у якій опинилися персонажі.

По-третє, за смертю й похованням відбувається поминальна вечера: спільна їжа, молитва та розмова. Наратор (у цій частині це «Звір») визнає, що саме «Ярослав» непомітно приручив «Яворову» смерть, одомашнив її, знявши похоронний тягар із усіх присутніх [3, с. 213].

У цьому ж епізоді згадуються батьки «Звіра», котрих забрали ешеленом. Відповідь «Ярослава» є своєрідним покликанням і метою священника у ті тяжкі часи: «Став палко запевняти, що Андріяновому татові випала Божа ласка: давати мирянам духовну потіху в найтяжчому терпінні – в ешелоні, в тюрмі, на засланні, – на такий допуст не кожного пастиря Бог признає гідним» [3, с. 214]. Тобто у тексті моделюється міцний зв'язок духовного покликання з національною ідентичністю. Бути хорошим вірянином значить боротися за свою землю та свій народ: «Ярослав» до останнього лишався із повстанцями, капеланом яких був. Таку ж чесноту мав «Звір»: хоч він не був священником, але був хорошим вірянином, котрий до останнього залишався зі своїми побратимами.

Втретє питання смерті постає перед «Звіром» уже наприкінці тексту, коли він розуміє, що вони попали під облогу. Тут одночасно постає і питання зради, і питання того, що зараз доведеться або здатися, або померти. Мислення «Звіра» так само сповнене релігійними образами: він дивиться на своїх товаришів і згадує їхню єдність образами «спільної молитви та співу» [3, с. 544, 550–551]; а про зраду міркує образами Юди, котрий зрадив Христа, та біблійними віршами про покладання власного життя за життя інших [3 с. 572]. Окрім того, елементи прощання персонажів одне з одним також мають релігійний характер: вони просять прощення одне в одного в ім'я Бога [3, с. 568]. Про ворогів, які вистежили їх, «Звір» так само думає біблійним концептом: ці люди, «хоч і створені на Божу подобу, вони так і не стали людьми, хоч і не чув до них ненависти, – ненависть покинула його, як і всі інші почуття» [3, с. 574]. Зрештою, персонажі доходять усвідомлення, що будуть виходити, але підірвуть себе разом із ворогами, і це відбувається без паніки, з ясною головою та готовністю піти на цю жертву. Не останню роль у цьому відіграє той природний зв'язок релігії та любові до своєї країни, який вони мають. Отже, релігія відіграє конструктивну роль в ідентичнісній кризі персонажів, допомагаючи прийняти рішення.

Проте у цьому ж тексті є персонажі, для яких релігія не є таким конструктивним елементом. Наприклад, «Рахеля» має протилежний досвід: коли родина єврейки загинула в гетто, дівчинка вижила, але потрапила під облогу. Говориться, що Бог Ізраїля хотів повернути її до мертвих, але вона молилася до Розп'ятого, і тоді сталося чудо: УПА напала на ешалон і врятувала людей, які були там, зокрема й «Рахелю» [3, с. 221–222]. «Звір», котрому вона оповідає цю історію, розуміє, що жінка оповідає про свого бога, який її покинув, але на звільнене місце цього бога вона ставить не релігійну систему Розп'ятого, а його, «Звіра», ймовірно, як представника УПА, котра врятувала її. Тобто «Рахеля» не бачить свою колишню релігію як рятівну чи помічну, тому відкидає її.

Інший приклад ідентичнісної кризи, так само пов'язаної з належністю до соціального простору, під час якої залучаються компоненти релігії, О. Забужко моделює у тексті «Книга Буття, глава четверта» в образі персонажа на ім'я Авель. Авель стикається з двома спільнотами. Перша – Цивілізація, у межах якої він мешкає, але цінностей і законів якої він не готовий дотримуватися. І хоч зрештою персонаж номінально виконує вимоги системи та стає її повноцінним членом, ця номінальна включеність не забезпечила йому належне функціонування у цьому просторі, тож він залишає цю спільноту та переходить до спільноти варварів, котрі йому значно ближчі. Простір варварів, який і є другим, розгортається у тексті поступово, до того ж завдяки іншому персонажеві, на ім'я Богдан.

Одна з речей, яку, за словами Богдана, мають варвари – це мистецтво та релігія. Авель віднаходить спершу зв'язок із мистецтвом: він складає поезію про свою кохану, яка навіть потрапляє під заборону, а потім – з релігією. У своєму останньому голосовому записі Богдан цитує вірш

із Євангелія від Івана про Слово, яке було з Богом і Богом та стало людиною, але цитує так, неначе згадує, збиваючись і намагаючись відновити цю фразу в тому вигляді, у якому почув від когось: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог. Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог. От. Забув сказати, що Бог – якийсь недосліджений атрибут соціальної структури варварів, але то вторинне. Головне – все разом. Цілісність. Та ні, не те... <...> М-мм... Мистецтво... Мистецтво... Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог...» [4, с. 48], і тим самим говорить Авелю про концепт Бога, тобто релігію (і мистецтво).

Авель підхоплює цей біблійний вірш і концепт Бога й, опинившись перед загрозою знищення Патрульними мобілями, звертається до цього нововіднайденого Бога варварів, прохаючи його про порятунок: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог.. Боже!! Боже, хоч би що ти означав, але якщо ти справді існуєш, не дай мені зараз загинути, Боже!..» [4, с. 50]. І Бог рятує його: попри обстріли ракетами, які цілили точно в Авеля, він неушкоджений у хресті з вогню перейшов Кордон [4, с. 50].

Тобто тут Авель остаточно втрачає зв'язок із локальним простором, у межах якого жив, і віднаходить ідентичність, зокрема й завдяки релігії, іншого простору, у який вирушить наприкінці тексту.

У контексті мистецтва О. Забужко пропонує ще одну кризу ідентичності, що є радше філософською за своєю суттю і стосується межі творчості та свободи автора та митця.

Нараторка «Польових досліджень з українського сексу», міркуючи про авторство, переходить до ідеї глобального Автора та Творця, і до того, наскільки далеко здатне зайти у своєму творенні людина, «що ми дійсно можемо, а до чого нам зась?», і чи є це бунтом, подібним до бунту диявола [2, с. 97–101]. Тобто творчість і здатність творити зображено як явища, які походять із біблійної історії про те, як Бог творить світ, тому є чимось, що було дано Богом. Роздуми нараторки переходять до усвідомлення меж можливості творити та змінювати, а також до думки про втрачену «божисту ясність» і цілісність створеного, що його змогли зберегти тільки релігія, мистецтво й любов [2, с. 96–101]. Ці думки пов'язані з усвідомленням ваги власного творчого таланту, а з ним – страху не впоратися й не використати його належно, тобто страх, що її талант більше не в Божій руці та що вона не зможе з ним впоратися [2, с. 60]. Міркуючи про все це, вона переходить до віднайдення відповіді у любові.

Ідея свободи автора та творчості присутня так само у рефлексіях *нараторки* «Інопланетянки» [4, с. 96–101]: про яку свободу можна говорити, якщо не можемо додати собі зросту чи змінити бодай щось у своїй душі (це цитати з Євангелій, які вказують, що єдиним, хто здатен ці речі робити, є Бог).

Тобто моделюється такий собі чи то натяк на фатальну обмеженість людської влади й можливості, який висловлюється завдяки релігії. Хоч ні перша нараторка, ні друга не приходять до яскравої релігійної ідентичності, проте релігія, представлена тут концептом Бога як автора, спрямовує їхні пошуки в позитивне річище, допомагаючи віднайти щонайменше призначення своєї творчої діяльності.

Проте водночас у цих текстах релігія не відіграє ніякої ролі, тобто навіть не згадується, у кризах віднайдення свого місця у суспільному просторі: українському й американському («Польові дослідження з українського сексу») й у межах людського буття взагалі («Інопланетянка»).

Ще одна криза ідентичності, майже повністю зосереджена на кризі ідентичності саме релігійного характеру, змодельована у тексті «Казки про калинову сопілку». Сюжет є переспівом відомої народної казки, проте, якщо у казці вбивство відбувається радше через заздрощі одного брата іншому, то інтерпретаційна рамка О. Забужко змінює причини вбивства.

Соціальне тло тексту є яскраво релігійним: люди дотримуються низки ритуалів і традиційних уявлень про добро та зло сільського традиційного життя. Тому «чужий» і «свій» (одне з базових протиставлень у віднайденні ідентичності) тут визначаються якраз належністю до

«добротою» чи «злотою», до божого чи чортячого. Криза віднайдення своєї ідентичності постає перед старшою донькою, на ім'я Ганнуся: чи вона ідентифікуватиме себе з божим простором («добротою»), чи із чортячим («злотою»).

Подолання цієї кризи відбувається в кілька етапів. Спочатку Ганнуся просто виділялася на основі фізичних показників: особлива родимка, волосся та врода; далі – певних характеристик і здібностей: поведінка відокремлення від інших, наче вона краща за всіх довкола, здатність відчувати воду, а згодом і кров; а далі – на основі її морального вибору (який визначався межами традиційної релігії простору), зв'язком із потойбічною силою та вбивством своєї сестри.

На основі цього мотив вбивства вибудовується не стільки на ненависті сестри до сестри, скільки на злості однієї сестри на Бога за те, що ласкою обділив іншу. Ганна розмірковує, чому і яких людей Бог осіняє своєю ласкою, і її відповідь-бунт полягає в образі, що Бог обирає «гірших», «нікчемніших», натомість гонить «найліпших, найдужчих і найвиборніших, як діаманти у земній короні» [4, с. 299–301] – зрештою тут формується образа за те, що Бог обирає Авеля (Оленку) замість Каїна (Ганнуся), ніби стає поштовхом до трагічних подій.

Тобто конфлікт ідентичності розгортається у межах релігійного простору, де ідентичнісне питання полягає в тому, щоб або обрати передбачене Богом життя (тобто вберегти себе від чортячого простору, пішовши в монастир), або відкинути його й опинитися поза межами моралі суспільства та «добра».

Отже, роль релігії в «Казці про калинову сопілку» є двоякою, тому що, з одного боку, вона є тлом, на основі якого конфлікт ідентичності взагалі постає та розгортається, а з іншого, представлена образами Бога та диявола, вона стає причиною, через яку Ганнуся обирає ідентичність зі «злотою».

Окрім таких магістральних ідентичнісних криз, авторка протягом тексту пропонує низку менших кризових елементів у становленні ідентичності персонажів. Наприклад, коли персонажі стикаються з можливістю втратити щось важливе, вони звертаються до вищої сили, Бога, у молитвах.

Ця модель присутня у «Польових дослідженнях з українського сексу», коли нараторка тексту стикається з кількома кризовими елементами: тяжкий стан батька, здобуття незалежності та життя коханого чоловіка. В усіх трьох ситуаціях вона молиться до Бога, щоб він зберіг дорогих їй людей і країну у важкій ситуації. До цього ж Бога вона звертається, коли, опинившись у чужому місті вночі, намагається зрозуміти, хто вона взагалі й навіщо вона в цьому місці [2, с. 84].

Так само й Андріян із «Музею покинутих секретів» звертається у молитві-міркуванні до Бога, коли починає аналізувати своє життя. Персонаж приходить до молитви не одразу: спочатку він просто аналізує своє життя, але раптом цими роздумами упирається у присутність когось чи багатьох: «ХТО ТИ?...» [3, с. 400], а далі, вигукнувши «Господи» [3, с. 400], неначе ідентифікує того, чия присутність він відчуває, та говорить уже із цим Господом: сповідується за речі, які не вберіг, ставши теплим («Ти сказав, Господи, а я стільки разів у житті бував літплий, що самому противно» [3, с. 401]); згадує, що є щось, що він таки втримав («Господи!.. <...>, але якщо в моєму житті є якась правда, то вона в тому, що я їх не зрадив <...> мій спосіб бути вірним» [3, с. 402]); а далі просить уберегти жінку, яку любить («Вбережи її, Господи, <...> Господи, – вбережи цю жінку, бо я її люблю!..» [3, с. 403]). Тобто кризу віднайдення нової ідентичнісної цінності замість втраченої персонаж умовно проходить завдяки релігії, представленій тут Богом і молитвою до нього.

І хоча основна мета цих текстотвірних елементів молитви – показати крайність почуттів і питань, які персонажі мають розв'язати, усе ж міркування та пошук відповідей відбуваються саме завдяки зверненню до елементів релігії.

Окрім того, О. Забужко звертається до релігійного (церковного) образу, щоб передати важливий концепт постійних спроб знищити український народ: у діалозі між двома персонажками,

Дариною та Владою, вона розгортає метафору закинутих секретів – дитячої гри-схованки, що своїм корінням сягає часів репресій, коли люди в 1930-х рр. закопували ікони, щоб сховати їх від знищення представниками радянської влади (зрештою, закопували не тільки ікони) [3, с. 73–80]. Цей елемент тексту є промовистою деталлю, яка свідчить про спроби радянської системи винищити людей не лише фізично, але й духовно: відібрати духовну спадщину та замінити її власним «величним» ім'ям.

Висновки. Отже, у запропонованих до аналізу текстах бачимо, що в низці ідентичнісних криз, які О. Забужко моделює у своїх прозових текстах, релігія може відігравати різну роль. По-перше, ця роль може бути конструктивною, тобто допомагати персонажам долати ідентичнісні кризи чи менші кризові епізоди та стверджуватися у своїй ідентичності щодо певних екзистенційних питань (Андріян, «Звір», нараторка «Польових досліджень з українського сексу») або питань групової належності («Звір», «Ярослав», повстанці УПА, Авель), а також бути маркером цих цінностей. По-друге, релігія може бути частиною суспільного ладу, на тлі якого розгортаються події («Казка про калинову сопілку», частково – «Музей покинутих секретів»). По-третє, релігія може стати однією із причин, чому персону під час становлення своєї ідентичності обирає деконструктивні рішення (Ганнуся). І, нарешті, релігія може бути відсутня як така у розв'язанні низки інших ідентичнісних криз (наприклад, політичного або національного характеру персонажів сучасного періоду, зображених у «Музей покинутих секретів» і «Польових дослідженнях»).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бетко І.П. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX – початку XX століття. Zielona Gora : Kijow, 1999. 160 с.
2. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. Київ : Вид. Дім «Комора», 2019. 120 с.
3. Забужко О. Музей покинутих секретів. Київ : Вид. Дім «Комора», 2020. 832 с.
4. Забужко О. Після третього дзвінка вхід до зали забороняється. Київ : Вид. Дім «Комора», 2017. 413 с.
5. Трофименко Т.М. Сучасна українська література та християнство. Патріархат. *Греко-католицьке аналітичне видання*. 2022. № 2–3. URL: <http://www.patriarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/suchasna-ukrajinska-literatura-ta-hrystyuanstvo/> (дата звернення: 28.10.2023).
6. Шиловець Т.О. Біблійні мотиви у творчості Оксани Забужко. *Філологія XXI століття* : матеріали XI Всеукр. наук.-практ. конф. студентства й наукової молоді, Харків, 15 кв. 2021 р. / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2021. С. 157–159.
7. Selected Prose of T.S. Eliot / ed. by Frank Kerode. New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1975. 320 p.
8. Greenblatt S. Culture. *Critical Terms for Literary Study* / ed. Frank Lentricchia and Thomas McLaughlin. Chicago : U of Chicago P, 1990, 1995. P. 225–232.